

ԸՆԹՐԵՆՑ ՀԱՐՑԵՐ

ՄԻՏՔ ԵՒ ՍԻՐՏ

ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵՒ

Ընդարձակ ու անվախճան թուող տը-
ռաման որուն վերածուած է այլեւս մարդ-
կութեան ճակատագիրը, նիւթ մըն է որ
կը յորդի իմ ձեռնհասութենէն: Լրջու-
թիւն: Եւ իսկոյն կ'անդրադառնաք որ ի-
րարու ճակատող մշակոյթներ, գաղափա-
րաբանութիւններ, շատ անգամ նոյն հո-
ղին վրայ, նոյնարիւն ժողովուրդի մը ծո-
ցէն իսկ, երբեք չէին գտած սա չարափո-
խոււմ, Մարդկութեան սկզբնական յղացքը
այնքան անգուծ պայծառութեամբ մը կոր-
ծանող, փոշեկերպող: Որքան շատ, իրո-
ղութեանց սա կերպարանքին առջեւ ի-
մաստուններ որոնք սա ու ան ազդակնե-
րուն անտեսումը կամ գերազանցումը կը
յանձնեն մեր ուշադրութեան, բացատրել
կարենալու համար տնտեսագործի և սո-
կայն աւելի քան իրաւ ողբերգութիւններ:
1930ին, կործանած մշակոյթի մը մէկ տե-
սաբանը, գերման իմաստասէր Կոմս Քէյ-
զերլինկը երբ կը խօսի ազգերու ներքին
արժէքներէն, մարդամտ մտածողութիւն
մը կ'ըլլայ պարզած, արիւնքի մամենէն
արիւնարու ժողովուրդը — դուք կը հաս-
կընաք զայն — ամենէն աշխուկանը,
իսկովին իսկ (essentielllement) ազնուակամը
որակելով: Կը հասկնամ պատուական կոմ-
սը, որ, իր այդ հայրենակիցներէն շատ շա-
տերուն նման, աշխուստանը առանց տե-
սած, հոն դրախտային անմիջութեամբ ապ-
րող խուճանին հետ օր մը նոյնիսկ մահ-
ուան ու կեանքի սեղանին նստած ըլլալու,
կ'իլլէ իր պատգամը կ'աւետէ սքանչելի
այլութեամբ իրմէ, ինչպէս տարրական
իսկ մարդկութենէ: Գերման մտածողու-
թիւնը հասկաքողի ունէր պէտք: Ու անու-
իլի սքեգքալը, ինչպէս միջիթափոն սիւր
աւերիկներ, ինչպէս վուլայած Ե'օն Ֆիլ-
զօնը գիրքեր էին, շուկայի մը կարօտին
չափ սիրոյ կարօտով մը նետուած մըսա-

ծող մարդկութեան գուծին: Կը հասկնամ
տակաւին անգլիացիներ, գաղիացիներ ու-
րոնք թուղթի փոխան երկիրներ յանձնե-
ցին աւարառու ցեղին... Բայց դժուար
հասկնալը թէ ինչպէս և ինչու, աշխարհի
հզօրագոյն ու իւզու — փառքամ հանրապե-
տութիւնը, իր մէկ զօրավարին բերանովը
1947ին, 'այրինքն երէկ, մեր ժողովուրդը
կը բազմեցընէ ոճրագործի աթոռին ու մեր
զոհը կը յայտարարէ՝ միլիոն մը անմեղ
մարդոց բազմամիլիոն դահիճները, քանի
որ գիտենք թէ երեսնամեայ սպանդը
(1878-1915) մեր ժողովուրդը անճիտել
ձգաող համազգային, մարդկայալաւ հո-
գեբանութիւնն էր ամենէն աշխուկան ժո-
ղովուրդին: Ահա հարցեր, մեր օրերու
խղճմտանքները կործանելու կանչուած:
Բայց...

Շատ, չափազանց շատ են ուրիշ հար-
ցերը: Սա առատութիւնը, մանաւանդ ող-
բերգական, յառաջատու անոնց գնացքը —
1870ին գերմանները քանի մը հարիւր Փը-
րանասցի մորթեցին. 1914-1918ին, այդ
հարիւրը բիւրերով փոխանակեցին, 1940-
1945ին բիւրը միլիոններու վերածեցին,
աշխարհին տալով ամենէն ահաւոր անսըր-
տութեան ու անմտութեան փաստերէն մէ-
կը որուն քով չի տփուշիր միայն ոճրա-
ծին ցեղին հնգարեան ոճրապատումը —
թերեւս չէ դիտուած քաղաքակրթութեան
ոչ մէկ շրջանին (այս բառը կ'ընդգրկէ բո-
վանդակ մարդկութեան նիզը անասունէն
մարդը կերակուլութեան բիւրագարեան
պայքարին):

• •

Մտածեցէք քիչ մը:

Այսինքն՝ բերէք ձեր երեւակայու-
թեան կրակին ու լոյսին, ամենէն փառա-
բանուած ու մարդկութեան հարստութիւնը
նկատուած մշակոյթները: Պիտի գտնէք որ
ինչ չափով պարզ, չընթելու համար նախ-
նական են պայքարները նոյնիսկ Պլատոն-
ներուն, Կեսարներուն, Պողոսներուն, յի-
շելու համար քանի մը մանր օրինակներ,
երբ դուրսի մօտիկը արդի ամենէն փառա-
պանծ կայսերապաշտութեանց, — քո'րծ
երբեք հասարակ գործակալատարներու, ներ-

կարար, լրագրող, փերեզակ և որի կարգին կ'ըսեն մեր գիրքերը: Մորակ մը քարվճ ուրպէսզի ազգ մը վաճառուի: Չոր խոստում մը, թուզթի վրայ, որպէսզի երկիր մը բաշխուի...:

Մտածեցէք նորէն, այս անգամ տեսնելու համար մինչեւ խղճմտանքները, արդի քաղաքակրթութեան տարազին ներքեւ ինչ որ ճարտարաբուսեստի տէր ու անկէ զուրկ բազմութիւնները կը տեսակաւորէ: Ստոյգը ա՛ն քսաներորդ դարու կէսերուն, գագաթն են իրենց դերէն ոչ միայն զարաւոր տախտակները, այլեւ անոնք որոնք մեր հայրերուն մանկութեան օրերուն բարձրացան քաղաքակրթութեան բեմերուն, կրակեցին մեծ կիրքեր և յոյսեր, աւետաւոր եղան զայլք օրերէ ու ... չիջած են այսօր. շատերը անվերադարձ ալ գուցէ: Ինչ արիւններու գինն են, էին անոնք երբ նոր կը մտնէին կեանքին կրկէսը: Չորս միլիոն երիտասարդ զոհուեցան երեք բաւերու համար (1790-1815), որպէսզի եղբայրութեան, հաւասարութեան և ազատութեան փոշիներէն ծնէին անգլիական, գերմանական, ռուսական և նոյնպէս Ֆրանսական կայսրութիւնները: Ու մօտ հարիւր միլիոն մարդ մեռաւ որպէսզի աւելինայ հինգերորդը, ան զօր կը սիրենք անուանել տուարի կայսրութիւն:

Մեծ այս կերպարանքներուն ներքեւ որքան ճճի՛ ալ կայսրութիւններ, իմաստի, արուեստի, վաշխի ու անարգ վայելքի, լիւսի, քաղքենի կեդծիքին, փղշտացի տգիտութեան պիտակներով, մատուցուած մեր հիացումին, նախանձին: Որքան մանաւանդ անգթութիւններ, ոչ թէ ներկուած, այլ իրենց հաստ զրահով մեր զգայարանքներուն վրայ բռնացող: Անգթութիւնը բանականութեան որոնք կը մտնեն երկիր մը աւելու կանխապատրաստ ծրագրով մը, չէն ժողովուրդներու հողերէն, ու կը թաղեն իրենց ներքեւ ոչ միայն չէնքերը այլեւ, մանաւանդ մարգերը: Անգթութիւնը տեսարաններուն աւրոնք ազգերու ոչնչացումը կը պաշտպանեն այնքան հասարակ աւազակութեամբ: Օ՛, միանկ քսաներորդ դարուն իմ կարգացածները բաւ են մարդկութեան նետախաղաղ կորուստը արգարացնելու:

Իրա՛ւ, այս ամէնը: Ստիպուած եմ մասնաւորել սակայն:

Ունի՛մ մտքիս առջև տազնապններ մերձաւոր կէս դարուն, այսինքն մէկ մասը այն հզօր յոյզներուն որոնք զլրդեցին իմ սիրտը, երբ եղայ օրերու, ամիսներու, տարիներու մէջ ուր մարդը ոչ միայն գայլ էր մարդուն համար, այլև ամօթ մը, ինք իրեն աչքին: Ինչ ընելու զրկուեցայ ես աշխարհ: Ու ինչ միայն ըրի: Իմ ժողովուրդի ամէն մէկ զաւակին համար իրաւ է սահարցումին ողբերգականը: Ու այդ սիրտի տուաման երկրորդուած՝ իմ մտքիս ալ տուամայով որ անկ եւ զարգանայ, տարօրէն իրաւ, կարծես զուգահեռաբար բացուելու համար իմ սրտէն: Ունի՛ք իմ վերնագիրը Միսի և Սիսի մասով մը ձեզի մատուցուած: Անշուշտ ոչ Միտքը, գլխադրուած խորհրդաւոր զօրութիւնը զոր վերլուծել անբաւական են գիրքերը: Որ իրաւ է սակայն ու օրին մէկը պիտի փշրէ սա աշխարհը: Անշուշտ ոչ Սիրտը, գլխադրուած կաթիլը որ մեր բոլորին օրերը կը ջանայ հաշտ ընել մեզի: Մեր անթուութիւնը, զրկանքները մշուշաւորել որպէսզի շարունակենք ապրիլ: Իմ փորձը կ'ապաստանի իմ մտքին ու իմ սրտին: Մեծ, պարկի, խորունկ, տափակ: Ասոնք բառեր են: Իմ միտքը 1920ին աւելի մեծ էր քան բոլոր գաղիացիներուն ակադեմականները, զինուորականները, գրողները, գիտնականները, դիւանագէտները միասին գումարած, քանի որ կը տեսնէր անկարելի անըմունքի վրէպանք, սխալը չէն աշխարհ մը (Կիլիկիա) բաշխելու աւազակներու, որոնք խօսք յարգելու տարրական իրաւունքն իսկ չեն ներած գեւ իրենց պատմական խղճմտանքին: 1920ին Գաղիացիք իրենց միտքին հպարտութեան մէջ դեռ չէին ալ խոցուած, ինչպէս պիտի ըլլային ատաւ, 1945ին, երբ հակառակ իրենց զոհողութիւններուն, վտարուեցան մեծերու ժողովականութենէն: Իմ միտքը ուրեմն, առաջնորդ իմ դատումներուն: Իմ սիրտը: — Ան ալ առնելաչն հուսարար է ամերիկացի միսիոնարներու սարգած հոգեխառնութեան: 1925ին հանդիպեցայ մարգոց, ամերիկացի, որոնք ուրախ էին, . . . հակական հարցին լուծումովը (Հոգանը շատ թարմ էր), քանի որ Աստուծոյ անխմանալի ճամբաներէն մէ-

կուհի էր յստակ էր այդ մարդուն համար։ Հայերը մորթում էին թուրքերը քաղաքակրթության բերելու ամենէն բարձր բարիքին համար ու կրնային հպարտ ըլլալ։ Ես ամերիկացի մը էիմ բայց 1912ին իմ գլխուն գինովը թուրքեր ազատեցի պուշկար զինուորաներու կցինքներէն, առանց խորհելու որ պուշկարները քաղաքակրթութեան ճամբան կը հանէին։

• • •

Իմ կէս դարը։ Ու հոն փորագրիր, անշինջ երկաթագիր տազնապները։ Ոմանք՝ քաղցր, հպարտ յաղթանակներէ վկայող, շահաւոր՝ ցաւին, հիւանդութեան, մահութեան, անօթութեան ու սովին հսկայական բանակներուն վրայ։ Ուրիշներ՝ կորսուած ճակատամարտներէ, նոյնքան հսկայական զոհողութեանց ցնդումով մեզ անդաման վիրաւորող։ Կոմս Պիզմարքը, Մարքան ու տ'իլզայէլին։ Այնքան ընդարձակ է սա աւերածին կայսրութիւնը ու այնքան սրտակեղծ մեր կսկիծը որ պէտք կը զգամ նահանջի։ Այս ամենին վրայ մտածելու ու այս ամէնը ապրիլը մինակ պիտի բաւէր իմ ժողովուրդը սրբացնելու։ Շեղում։ Այսինքն ուղղակի ներկային վերագարծ։ Կը գնեմ իմ ռեզանդին, մեր օրերու փառքերէն, պատահով ընտրուած երկու օրինակներ, թէ է մեռած բայց սպորդ վարձագանձութիւններէ, Երկուքն ալ նոյնքան կշռաւոր, նոյնքան տարածուն մեծահոշակ սեռութիւն մէջ, որուն անունն է արեւմեան Բալթիկալիքութիւնը (*)։ Բանաստեղծ Քլոտէլը

(*) Ընթերցողը կը հնարեմ պարկեռաքան, այսինքն իմ բառերը թուեցեալ, արեւմտեալ իրենց անմիջական, բնականացած առումով մը՝ մեզ իմաստին։ Հասկնալի է որ իմաստը պիտի նշանակէր անոթի տառաւորի արեւմեան Բալթիկալիքութիւնը, իբր ամբողջութիւն, քանի որ չունինք զայն հեղուէն իսկ թեւադրող որ եւ յաջորդած մարդկութեան քիւրալարեան նիզնէն, ինքզինքն ազատագրելու կոյր ուժերուն մուհներէն։ Իմ յայտարարութիւնը, ուրեմն կը խառնէ ան գոր մեծ աշխարհն առջեւ մարդիկ այնքան տեսող, փութով կը պարտադրեն, մեր Յիսաստաւմին երբ իբր թէ ռամկավարութիւն, մարդկութիւն, իրաւունք, ժողովուրդներու ազատութիւնը պատկանելու համար բանակ, ճիւղերէն, դրամ, իսկ աւ անհուն աշակցութիւն կը արամարեն ռալէգի սանցմով գորացած, իր պատմութեան մէջ բռնութիւն, անիրաւութիւն, կոտորած հաւատարմութիւն զայն զայն զայն որ եւ արժանի չնեկայացնող ժողո-

ւոր կ'ապրին, և մեռած Բոլշայա Շփէնգլէրը (ինքզինքը գերման իմաստասիրութեան մը հեղինակ յայտարարող շատ խօսուած իր մէկ գիրքի յառաջաբանին The Decline of the West) մեզի կը պատմեն իրարու բռնութիւն հակադիր արժէքներու գրուածքներ, Բանաստեղծները այսօր զանցելի արարածներ են։ Կ'ընդունիմ Գերման զօրապաշտութիւնը, յանձին Ռէնգլէրի անշուշտ գերական փառասիրութեանց կը սպասարկէր (թէ է անոր գործերը մատուցուեցան աշխարհի հիացումին, նոյնիսկ ամերիկացիներու ռեքլամով որոնք 1935ին զանոնք կը համարէին հզօր մատածողութիւն երբ իրականութեան մէջ բարատրքոյն գրական նութիւնը միայն կ'ըլլային սիրած)։ Այդ բանաստեղծն ու այդ պահպանողական գին ուրապաշտը անշուշտ վտանգելու ընդէքաղաքակրթութեան ճակատագիրը, բայց կը ծառային փաստ մեր օրերու հորցերուն զգեցած անաւոր հակադրութիւնները։ Խորհրդանիշ այդ անձնաւորութեանց հոտն օրքան իրերամբծ հասկացողութիւն, կեցուածք, վճիռ կը ներկայանան որդեգրուած, կեանքին պարզագոյն, անհրաժեշտ, անփոխարինելի արարքները զիմարող։ Յըրանսացի բանաստեղծը, նոր հրատարակուած գիրքի մը մէջ (La Rose et le Rosaire) խորունկ յոգում, անկիողազոյն ապրումներով երկինքը կը բանայ, աւետման հրեշտակը բերելու համար մաքուր որդկան մը

վաւր մը պատասխան, փոքր ցեղերը ոչնչացնելու անոր զեր յայտնա արտօնէ դիւրացնելով, միշտ ինչպէս բրին 1925-30 ին, Գերմանիան վերագրեցով, ինչպէս կը փորձեն այսօր այ, նոյն կեղծիքին ետին, բայց նոյն անաստեղծութեամբ, իրենց ռազմապարզ պիսակով մարդկութեան ազատագրութիւն։ Ոչ մէկ կողմ, այսինքն հակում՝ դէպի աւ ան վարդապետութիւններ։ Իմ թեւադրումը, արեւմեան մեակոյթին ետին ծառայած անյալ ախորժակներուն ներկայութիւնն է։ Իմ թեւադրումը՝ սա ախորժակներուն հաջորդած ասկիւնուր զանաւանդ որուն վրայէն սիրէր բաւարանելու ծածկանակներու արմենէն ազնուական անուանաւորութիւնը, Յարգ։ Այսօր վնասական, մերկապարանց սա տարբեր նոր աւարտի հաղափարները կը վերածեն ազգային հաղափարներու։ Այդ փառաւորայ մեակոյթին ուժը արեւելի կ'ընեն ծիծաղելի անուան, արմենէն զուտ արեւմտեակ մեակոյթին իրական բանութներուն ալիքն, բայց մասնաւոր կը կարծանեն այդ մեակոյթին ուժը արեւելի ժողովուրդներուն առջեւ, որոնք օակա կ'արքեման։ 1900 ին սեւեր կ'աւելին ներմակներ։ 1950 ին միայն ներմակներ կը մնան իրարու վստահելու արժանի անարժաններ։

Գարձեալ, հեռու ինձմէ ինքնաբաւաւ
 թիւնը մեծ խնդիրներ, տաքանպաներ ընդ-
 նամեացման, այսինքն՝ ասոնց չուրջ պատ-
 րասք քարոզներ վաճառքի հանելու։ Կար-
 ցել՝ այնքան ընդարձակ որ կողմերով իսկ
 կը մտնենան մարդոց շատ մեծ թիւի մը,
 ինչպէս իրենց ետին ունին այնքան ծանր
 կիրքեր, կատաղութիւն, պատրանք, ցաւ
 եւ յուսարեկում։ Ամէն մէկ մտածող սարս-
 սափին մէջն է ճարտարապետուող արհաւիր
 աշխարհին։ Զարիւր տարի առաջ, միտքին
 առ ճակատամարտները առնուազն որոշա-
 գրելի իրողութիւններ էին, քիչ մը վեր
 նայեալով, հասարակած Բաղմարաշտերէն
 Դրութիւնները կը ճակատելի գրութիւն-
 ներու դէմ, բաց վէճերով, մանկանոց
 շատ յոտուկ քառաջարկութիւններով։ Գի-
 աղելիքն, զրականութեան, իմաստասիր-
 ութեան, կը ըսենք իրենց մարդերուն վրայ,
 անշուշտ կը քսուի առաջամերձ արեւունեւ-
 լոս միջոցով, բայց արեւնը չէր վազեր,
 խարոյկները չէին կարմրեր, ու քանտերը
 չէին լիցուեր։ Ժողովուրդները այդ պայ-
 քաբաւ կը գիտատեսէին ոչ անշուշտ բո-
 լորովին փառազգած հոգիով մը։ Բայց գէթ
 ողորդ նախարարութեամբ, որոնք ալ ասոր-
 ժանքով մը թուղթի վրայ իրար բղկտող
 ստաքըրամարտներ ընդունելով։ Այսօր
 երկուստեքն չէնաց պլան-Ֆորմ մը, տու-
 ներ ու հինգած չողքնաւներ ներկող ասա-
 նապետի մը գրիչէն (չիթէրի կազմած
 Միութեան Մրադիր-կանոնադրել), յաջու-
 դեցաւ։ Կարիւրաւոր միլիոնով մահկանա-
 ցուներ իրարու դէմ յարգարել, ու լաւ-
 ասկիբտել ահաւոր մեքենան ուրիշ մար-
 քոց պատմութեան ամենէն անողոք մէկ
 սպանող հրաշալի մեթոտով մը, կանոնա-
 ւորութեամբ մը զահալալ գործնց աւելի
 քան տասնամ մը, գիմանալով, իրր ողի,
 իր շէնքին կործանումէն ալ վերջ, պար-
 տուկներէն ալ ասորին, քանի որ աշխարհը
 հսկայանքալ, մէկը միւսին ետեւէն կը կտրէ
 կ'անցնի Տանթեական պարուսկները խեւ
 լայնիւ, հասնելու համար կեդրոն, աւելի
 քան կատարելագործելով ինքնաշնչումի
 շէնքերը։ Այս ընթացքին առկա արտոն-
 ուած ենք խորհրդա օրերուն ուր հաւաս-
 նաբար երկրագունդին երեւել լեցնող ժա-
 ղովուրդներու ինը տասներորդը պիտի բը-
 նաշնջուի հետախաղաղ, իր տեղը գիշերու

համար բախտաւորին։ Մի տարուից խոր-
 հելու որ այսօրուան հիւլէն տիրակալող-
 ները կրնան այդ բախտաւորը նկատուիլ։
 Մեծ կամ պզտիկ, հարուստ կամ աղքատ
 ազգերը չունին նկատի սա ակնարկութեանց
 ետին, այլ կը ջանամ թելագրել պատա-
 հարը, անակնկալը, որուն արժանաքող ժո-
 ղովուրդը, թիւէն ու զրամէն անկախաբար,
 պիտի յաջողի բնութեան գանձարանէն կոր-
 զել զրամէն ու թիւէն գուրս ուժերուն մէկ
 նոր յարգարանքին գաղտնիքը ու պիտի
 արձակէ, իր կապանքներէն ոչ թէ հիւլէն
 որ սկսած է արդէն դառնալ ծիծաղելի,
 այլ գուցէ անհուն գայլոթը տարբերու-
 անգլած մարդկութիւն մը պատուհասելու
 անվերապա ջնջումով մը։ Ասոնք գէշ
 մարդարէի խօսքեր չեն։ Ասոնք կը ծնին
 նոյն գծնալի հոգեբանութենէն որ բախ-
 տաւոր ու անբախտ ժողովուրդները իրա-
 րու կը ճակատէ։

Իրականին մէջ պայքարը պայքարն է
 կենսին, անտեսական կերպարանքներով,
 քաղաքիւրով, բայց խորքն ի վեր՝ քաղա-
 քակրութեանց բախում։ Զինուած են
 մարդկային բոլոր հետաքրքրութիւնները,
 զօրաշարժի կանչուած բոլոր թաքուն, պա-
 հեստ, նոյնիսկ վսեմ ուժերը, մէկ ու նոյն

— սպանդին համար։

Նահանջին մէջ իսկ իմացականութեան ու-
 թուն սպասարկուները ոչ միայն անլսելի,
 այլեւ ծիծաղելի, արհամարհելի, խոտելի ու
 պատուհասելի թշուառութիւններ կը դառ-
 նան։ Այո, երէկ ներկայաւր մը որ մատ-
 եաններու, նկարներու, արեւներու եւ
 ծնունդներու խարոյկն ու վանողութիւն-
 ները — ձգողութիւնները վերածնց երկ-
 նառաք մշակայթիւն, Եւրոպայի պորտին
 վրայ հատապատուած հուսկեղով նազ կար-
 գին հաղաբամը։ Փերեզակ մը, այսօր։ Եւ
 աշխարհը կը հասնէր քարիւղի եւ ոսկիի
 անգամաւան մը Ռուսիոյ, իր սպառնալիք
 անոր մէջէն շահը խաղաղանքութեւն փա-
 խեր են իրաւարակուլ լուսնի մը։ Ու մի
 նեղուից սա բանաստեղծական պատկերէն
 Այդ ըստէն լուսաւորուած Զարդարար ժա-
 ղովուրդներուն սեւ հողին կը փոխակերպուի
 սպիտակ արգարութեան դաժան պատգամին։

Թ. ՓՅԱԿԱՆ

(Շարունակելի՝ 2)